

UTVÁŘENÍ VESNICKÝCH NORMOVÝCH PŮDORYSŮ NA OLOMOUCKU VE STŘEDOVĚKU A NOVOVĚKU

MARTIN DOHNAL – JIŘÍ ŠKABRADA

Formation of village standard ground plans in the region of Olomouc in the Middle Ages and in the Modern Era

Abstract: The aim of the study is to evaluate the circumstances revealed by the archaeological study of extinct medieval villages whose ground plans were staked out systematically, using some of the standard schemes of the times: that is, the possible direct proportion of the area, farmed by the individual homesteads, and the expanse of the plot of yards of these homesteads, or rather the width of the yards with respect to the village square. For the initial phase of the analysis were used the available early textual and cartographical sources from areas where such research was made possible by the earlier interconnecting of information about the history of settlement that allow for studying the older stages of social structure of the communities.

Key words: village, settlement, urbanism, Middle Ages, Modern Era.

1 Úvod

Fyzické uspořádání vesnických sídel v minulosti a jejich vývoj je zároveň jedním z ústředních témat historické etnologie. Výrazový charakter lidové architektury je významnou měrou dán urbanismem sídel. Poznání faktorů, které vedly ke konkrétním variantám utváření vesnických půdorysů, je pro studium lidové architektury klíčové. Není náhodou, že integrální součástí každé z významných monografií týkajících se tématu domácího lidového stavitelství jsou oddíly věnované vývoji urbanismu a uspořádání vesnických sídel a uspořádání plužiny (Frolec 1974: 145–149; Scheybal – Scheybalová 1985: 23–82; Štěpán – Vařeka 1991: 20–32; Pešta 2000).¹

¹ Studie byla zpracována v rámci projektu P410/11/1287 Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska: Lidová architektura, sídla a bydlení, který je podpořen GA ČR.

Značná část půdorysů našich vesnických sídel nese zřetelné znaky jejich někdejšího pravidelného rozměření v některé z typových variant, uplatňovaných zřejmě v určité době a také s ohledem na příslušný region. Vzhledem k tomu, že jsme pro orientační názory na urbanistické uspořádání vesnických sídel odkázáni zejména na mapy stabilního katastru,² musíme počítat s dlouhodobým znejasňováním takovýchto předpokládaných původních pravidelných schémat mladšími zásahy různého druhu. Proto jsou velmi cenné vesnické půdorysy zjištěné archeologickým výzkumem, neboť jejich zakládací schéma se mohlo zachovat v méně narušené podobě. Tyto půdorysy ale naopak přinášejí do úvah o pravidelných zakládacích schématech mimořádně zajímavé náznaky někdejší diferenciace velikostí parcel vysazovaných usedlostí. Tato skutečnost byla jednoznačně zřejmá již při publikování půdorysu zaniklé Svídný (Smetánka 1988) a vedla ke snaze rozpoznat používání modulového systému při vyměřování (Pešková – Škabrada 2007).³ Ke sdělení, které poskytl zmíněný půdorys zaniklé Svídný, se nedávno přidaly další silné argumenty zásluhou a pozoruhodnou prezentací půdorysu zaniklé vsi V Žáku v klánovickém lese u Prahy (Beránek 2011).⁴

Protože víme, že se středověká (i pozdější) vesnická sociální diferenciace vázala zejména na rozlohu obhospodařované půdy, je nasnadě myšlenka, že rozdílnosti této rozlohy odpovídala velikost dvorové parcely. Tento vztah se zdá být logický, protože velikost domu a zejména kapacita/objem hospodářských budov musely rozloze polností odpovídat. Velikost dvora je opět – zejména u pravidelných vesnických vysazení návesního typu – ve zřejmém vztahu k rozměru návesního úseku dvorové parcely té které usedlosti. Specializovaná studie, která by potvrdila vztah mezi kapacitními parametry hospodářských budov a šíří příslušné domovní parcely, zatím bohužel chybí. V rámci obdobných pokusů, založených na ověření předpokladu přímé úměry mezi rozsahem stavební parcely a rozsahem půdního fondu příslušejícího k dané usedlosti, nebyla závislost rozměru stavební parcely na nárocích zemědělského provozu zatím potvrzena (Klír – Beránek 2012). Možný alternativní důvod pro rozdílné šíře domovních parcel naznačují analogie ze severní Evropy (a na základě nepřímých dokladů též z prostředí západní Evropy), kde rozvržení intravilánu představovalo jakýsi

² Pro účely předkládané studie byly zvoleny cisařské otisky mapy stabilního katastru. Někteří autoři upřednostňují při práci s archivními dokumenty indikační skici, které se sice mohou zdát vhodnější z toho důvodu, že obsahují jména majitelů a popisná čísla, nicméně zároveň obsahují také řadu pozdějších změn uskutečněných v majetkové držbě, a znejasňují tak původní situaci z doby vzniku mapy.

³ Podobné doklady pocházejí ovšem samozřejmě i z jiných zemí evropského teritoria – Nekuda 2005: 269; Holl 1985: 246–247.

⁴ K souvislostem vytýčení plužin viz též starší studie – Tabásek 1986.

na věky daný metrický model, podle kterého byly rozměřovány plochy nově získané pro zemědělskou kultivaci (např. pásové polnosti v jednotlivých tratích traťové plužiny). V některých extrémních případech nebyla dokonce takováto plocha „přísežných“ gruntů využita pro stavbu usedlostí a měla pouze funkci metrického vzoru (Dohnal 2009: 284).

Pokud bychom chtěli tento vztah věrohodně prověřit nejen pro středověké období, ale dokonce pro okamžik vysazování či přeměny vesnice v okamžiku vyměřování jejího půdorysu, ocitneme se před problémem téměř neuchopitelným. Pro snadnější ověřovací sondu do problému je ale možné využít šťastnou shodu okolností – historickou akci přeměny pozemkové držby, jejíž záznam umožnil nahlédnout v konkrétní obci stratifikovaným způsobem do ještě pravděpodobně středověkého systému rozdělení půdy jednotlivým usedlostem.

Předtím je ale třeba se ještě krátce zmínit o dalším jednoduchém předpokladu, důležitém pro následující úvahy. Týká se způsobu vytyčování tzv. údolních láno- vých vesnic, které u nás probíhalo zejména v 2. polovině 13. století především v podhorských oblastech (známý typický případ představuje v Čechách např. celé Broumovsko, Podkrkonoší a mnohé další regiony; viz Šimák 1938a). Tyto vesnické půdorysy se vázaly na linie potoků, při nichž se v pravidelných modulových rozestupech dělily parcely jednotlivých usedlostí. Řetězy těchto parcel procházely celou délkou katastru, často s plynule navazujícími systémy dalších vesnic. K jednotlivým usedlostem pak náležely vzájemně přiléhající, paralelní pruhy pozdějších polností, vytyčené od zmíněné sídelní osy až na hranice katastru (jimiž zpravidla byly a zůstaly zalesněné hřebeny, za nimiž leželo další údolí s podobnou vesnicí).

Při takovémto vytyčování nebylo pro případné vzájemné odlišení velikostí parcel nutné uvažovat o jejich délkovém rozměru, protože ten byl u všech (nebo přinejmenším u sousedících) parcel zhruba stejný. Případná diferenciací vzájemné rozlohy se tudíž mohla odehrát právě jen jednoduchých podílem či násobkem modulového rozměru na začátku parcel u potoka, tedy v místech, kde se počítalo s výstavbou usedlostí. Takto jednoduchá situace byla pro vytyčování výhodná i proto, že se v řadě případů tyto akce odehrávaly v těžko schůdném, zalesněném terénu.

Takovýchto vesnic vznikly ve zhruba stoletém období, počínajícím dobou kolem poloviny 13. století (Broumovsko), stovky, a je tudíž pravděpodobné, že jednoduchá úměra mezi šířkou parcelního pruhu a jeho rozlohou vstoupila do představy o vytyčování vesnických půdorysů jako jeden z výchozích bodů.

Zejména ve více otevřených terénech se ve stejné a spíše v pozdější době uplatňoval vytyčovací systém, v jehož rámci byla míra komplikovanosti vztahu mezi usedlostí a s ní souvisejícími polnostmi o něco vyšší. Na mysl máme

mimořádně rozšířený systém tzv. návesních lánových vesnic, v nichž je zástavba v rámci katastru soustředěna do více koncentrovaného útvaru dvou paralelních řad usedlostí, vymezujících již dlouhou či kratší návesní plochu zhruba obdélného tvaru (v Čechách jsou takové půdorysy běžné zejména u vesnic s názvem Lhota). V takových obcích za usedlostmi sice stále navazují pruhy polností (oproti předešlému modelu zpravidla užších), pokračující až na hranice katastru, ale protože délka intravilánu – a tedy i návesní plochy – zaujímá jen část délky katastru, bylo již třeba jeho zbývající části pokládat za další úseky, a ty opět rozdělit na polnosti, přidělené jednotlivým sedlákům.

Vzhledem ke starší či paralelní tradici výše zmíněného jednoduchého vztahu mezi šířkou parcely a její rozlohou u údolních systémů se dá nepochybně předpokládat, že takovýto vztah mohl přetrvávat i u systémů návesních, které začínaly právě jednoduchým systémem lánových návsi (a pokračovaly pak složitějšími útvary návsi obdélných se zástavbou na čtyřech stranách, které vyžadovaly složitější systém úsekového členění katastru, podobně jako u městských útvarů). Potřeba větší šířky základního parcelního pruhu s usedlostí v čele pro statky s větší celkovou výměrou půdy je v těchto případech zřejmá vlastně ještě více než u jednodušších lánových systémů údolních, protože místo pro dvůr usedlosti v čele návesního pruhu bylo jasně dané a dvůr větší usedlosti vyžadoval pro svou zástavbu větší plochu.

K návesním lánovým systémům patří oba zmíněné cenné středověké vesnické půdorysy – vesnice v klánovickém lese má lánovou náves právě jen se dvěma protilehlými řadami usedlostí a Svídna o něco pokročilejší typ směřující k obdélné návsi, v němž se alespoň symbolicky uplatňuje zástavba uzavírající zčásti i kratší strany obdélné návesní plochy. V obou vesnicích je diferenciací ploch dvorů, resp. délek jejich návesních průčelí naprosto jednoznačně zřejmá a tyto rozdíly byly nejen konstatovány, ale uskutečnily se již pokusy jak o vyjádření jejich poměrů, tak i o zjištění jejich velikostí v tehdejších mírách.

K propojení uvedené představy nějaké varianty přímého vztahu mezi šířkou parcely a rozlohou obdělávané půdy nám samotné středověké půdorysy nepomohou, jestliže k nim chybějí informace o polnostech jednotlivých sedláků, resp. poměrech jejich rozloh, které bychom mohli s velikostí parcel porovnat. Určitou naději pro získání takových argumentů ale může poskytnout srovnávací materiál například z obcí, v nichž je doložena mladší unifikace rozlohy pozemků patřících k jednotlivým usedlostem. Podmínek pro možnost získání uvedených srovnávacích argumentů je však celá řada, a proto je potřeba:

- znát diferenciaci držby půdy jednotlivých usedlostí před takovouto akcí,
- a mít možnost tuto informaci propojit s diferenciací návesních rozměrů parcel.

Ani to ale ještě neznamená automatickou možnost průmětu do stavu při zakládání vesnice. K tomu je potřebné, aby se *unifikační* akce odehrála co nejdříve – tedy dostatečně brzy, aby se stav před akcí mohl pokládat za alespoň věrohodně „předbělohorský“, a tedy propojitelný přinejmenším s obdobím pozdního středověku.

Pokud se v případě identifikace takové *unifikační* akce ukáže, že jsou návesní parcely usedlostí stejné, znamená to, že byly stejné buď již před akcí, anebo že akce proběhla komplexně včetně proměny struktury zástavby. Pokud ale stejné nejsou a difference rozměrů sociálnímu rozlišení sedláků před akcí odpovídají, znamená to nejspíše, že můžeme opravdu stát před dokladem uvedeného vztahu, praktikovaného při vytýčování vesnice.

K jednomu takovému propojení poznatků došlo již před léty při zpracování stavebně historického průzkumu hanácké vesnice Příkazy.⁵ V rešerši historických písemných pramenů pro dějiny obce v tomto elaborátu Pavel Zahradník propojil (s využitím starší práce J. Fišera)⁶ údaje pramenů o obci, reflektující tehdejší velmi členité sociální diferenciace ve vsi v 70. letech 17. století s pozdějšími popisnými čísly.⁷ V této souvislosti je pak pozoruhodná další vrchnostenská akce v Příkazích, při níž byl roku 1691 zjednodušen systém rozdělení výměr polností v zásadě na jednu – půllánovou – kategorii (provedení reformy vyplývá z informací uvedených v dobových pozemkových knihách – viz níže v textu).

Význam tématu z pohledu historické etnologie – a studia lidové architektury především – je umocněn skutečností, že se jedná o výsostnou lokalitu z hlediska tradičních forem vesnické zástavby v regionu (obr. 1–2; Frolec 1974: 73, 128; Mencil 1980: 57–59, 61–63, 67, 76), citovanou v klíčových dílech k tématu a charakteristickou existencí skanzenu přímo v samotném sídle.

S vědomím této skutečnosti se nám již tehdy jevil jako velmi zajímavý pohled na situaci zástavby na nejstarším dosažitelném mapovém podkladu – tedy na mapě stabilního katastru z roku 1834.⁸ Jí zachycený intravilán má totiž rozlohy

⁵ Příkazy (o. Olomouc) – stavebně historický průzkum obce, zpracovali J. Škabrada, P. Dostál a P. Zahradník (dějiny), SÚRPMO (Státní ústav pro rekonstrukci památkových města a objektů) Praha, 1985. Průzkum byl proveden v souvislosti s budováním muzea – Hanáckého skanzenu a přípravou prohlášení části obce vesnickou památkovou rezervací.

⁶ Státní okresní archiv v Olomouci, Archiv obce Příkazy, inv. č. 122, Pamětní kniha obce, I. díl (popis a dějiny obce od pravěku do počátku 19. století).

⁷ Přiřazení dnešních popisných čísel k jednotlivým kategoriím usedlostí je následující: 4 celolánici: čp. 14, 17, 54, 59; 12 tříčtvrtláníků: čp. 8, 15, 20, 34, 51, 57, 66, 69, 71, 74–76; 31 půlláníků: čp. 9, 11, 12, 19, 21, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 45, 47, 49, 50, 52, 55, 56, 61–64, 68, 70, 72, 73, 77–81; 8 čtvrtláníků: čp. 10, 13, 26, 44, 48, 53, 60, 67; 19 domkářů: čp. 5, 6, 7, 16, 22, 24, 25, 27, 28, 31, 37, 46, 58, 65, 83, 85, 86, 90, 91; 1 obecní dům: čp. 18.

⁸ Ústřední archiv zeměměřičství a katastru: fond Stabilní katastr, císařský otisk, sign. 2464 (Příkazy; 1834).

jednotlivých dvorů a jim odpovídající šířky návesních průčelí u jednotlivých usedlostí značně rozdílné. Orientační srovnání těchto rozměrů s výše uvedeným sociálním rozdělením usedlostí před akcí v roce 1691 ale ukázalo, že „parcely usedlostí do té doby největších, tříčtvrtělánových a celolánových ... zůstávají většinou i potom a vlastně dodnes svou velikostí odlišné, širší. Znamená to, že změny se tehdy týkaly (kromě poplatků) asi jen rozlohy polností.“⁹ Takto formulovaný závěr bez bližšího rozboru se nám dnes jistě jeví jako příliš kategorický (mimo jiné proto, že nezohledňuje možné proměny před uvedenou unifikační akcí,¹⁰ ani později mezi roky 1691 a pořízením mapy stabilního katastru roku 1834). Zajímavost takového postřehu, kterou umožnil šťastný průsečík zachovaných údajů o této obci, ale nepochybně vybízí k podrobnějšímu sledování, jehož výsledky jsou rozvedeny v dalších kapitolách.

Základním tématem, jehož dílčí poznání je předmětem předkládané studie, je tak otázka, zdali určujícím momentem vnitřního rozvržení pravidelných půdorysných typů (šířky parcel jednotlivých usedlostí zejména u silničních, ulicových a návesních vsí) byl rozsah fiskálních povinností, a tedy výměra daného gruntu (vyjádřené v domácím prostředí nejčastěji v lánech).¹¹

2 Použitá metodologie

Pro účely sledování případného vztahu mezi šíří domovních parcel a velikostí dané usedlosti vyjádřené v lánech byla zvolena v případě obce, jejíž rozbor tvoří těžiště předkládané studie, tedy obce Příkazy, níže uvedená metodika:

- 1) byly shrnuty dějiny obce ve středověkém a novověkém období (tzn. nejstarší písemné zprávy o obci a vývoj držby vsi světskou a církevní vrchností);
- 2) dějiny obce zachycené v písemných pramenech byly konfrontovány se svědectvím archeologických nálezů, analyzovaných zejména ve vztahu možného vzniku urbanistické struktury vsi zachycené na mapě stabilního katastru (císařském otisku);
- 3) následně byly ztotožněny údaje gruntovních knih s dnešními popisnými čísly (prostřednictvím srovnání zápisu knih ze 17. století s pozdějšími gruntovníci, které již obsahují dnešní popisná čísla a současně i odkazy na folia předcházející knihy, jejíž záznamy sahají až do 2. poloviny 17. století).

⁹ Viz pozn. 5 – část Shrnutí stavebního vývoje / 1. Pozůstatky středověké stavební situace.

¹⁰ F. Matějka (1994, s. 37) uvádí dílčí změny v rozlohách polností, provedené zřejmě nedlouho před rokem 1676. Tato edice lánových rejstříků zmiňuje, že v Příkazích byl zrušen „lán“, 2 tříčtvrtělány, 2 zahrady a nově byl zřízen tříčtvrtělán, půllán a čtvrtlán. Zmíněné údaje nelze bohužel ztotožnit k mezerovitosti záznamů dobových pozemkových knih s dnešními popisnými čísly.

¹¹ Šířkou parcel budeme v celém textu označovat délku úseku vymezujícího u jednotlivých usedlostí jejich dvory v návesní linii zástavby.

- K údajům zjištěným pro dnešní popisná čísla, přiřazeným k usedlostem existujícím ve 2. polovině 17. století, byly tak přiřčeny údaje o výměře jednotlivých statků v lánech;
- 4) pozemkové knihy ze 17. století byly současně využity k analýze, jejímž cílem bylo zjistit, zdali neprodělal půdorysný vývoj vsi výrazné proměny v důsledku válečných událostí třicetileté války;
 - 5) zjištěné údaje o lánové výměře jednotlivých čísel popisných byly porovnávány následně se šířkou jednotlivých domovních parcel, zjištěných přeměřováním císařského otisku mapy stabilního katastru.

Vzhledem k poměrně známým obtížím s určováním vhodné osy pro měření šířky stavebních gruntů¹² bylo podniknuto měření ve dvou osách – v čele usedlostí a zhruba uprostřed podélné osy usedlostí. Dále v textu operujeme – pokud není uvedeno jinak – především s hodnotami zjištěnými v čele usedlostí. Výsledky druhého měření byly provedeny pro kontrolu údajů zjištěných měření v „čele“ usedlostí;¹³

- 6) získané číselné údaje byly analyzovány na úrovni jednotlivých kategorií usedlostí, tj. byly porovnávány průměrné šířky jednotlivých kategorií usedlostí (čtvrtlánová usedlost, pololánová usedlost atd.).

Vzhledem ke skutečnosti, že soubor navzájem porovnávaných údajů (šířek stavebních parcel jednotlivých usedlostí) dosahoval početně pouze několika desítek dat, byly údaje na úrovni jednotlivých kategorií usedlostí analyzovány nejen za pomoci prostého aritmetického průměru, ale také za pomoci mediánu tak, aby bylo ověřeno, že získané výsledky – průměry – nejsou vychýleny výskytem jedné nebo několika extrémních hodnot v daném celku;

- 7) současně byly analýzou půdorysu vsi a její komparací s šířkou stavebních parcel získaných přeměřováním jednotlivých gruntů stanoveny nejběžnější velikosti usedlostí ve vsi a k nim byla vypočtena průměrná velikost usedlostí v lánech (tj. byly u všech usedlostí, které zhruba odpovídaly dané šířkové kategorii, sečteny velikosti těchto usedlostí uvedené v pramenech z 2. poloviny 17. století v lánech a tato hodnota byla vydělena počtem usedlostí zahrnutých v dané „šířkové kategorii“ statků ve vsi).

¹² Nejasný je většinou dopad a rozsah případných pozdějších modifikací – posunů a změn v rozložení hranic stavebních parcel, kde tyto změny mohou mít následně vliv na získané výsledky.

¹³ Údaje týkající se některých statků, zejména těch, jejichž šířka nebyla limitována sousedstvím dalších usedlostí (typicky těch situovaných při kraji sídla), nemohla být pro účely získání takových výsledků, které by bylo možné smysluplně analyzovat, zohledněna. Důvody vedoucí k eliminaci zahrnutí údajů těchto usedlostí do analýzy jsou uvedeny níže v textu.

Získané výsledky na úrovni jednotlivých kategorií usedlostí (čtvrtlánová usedlost, pololánová usedlost atd.) skutečně poukázaly na jisté závislosti mezi šíří stavebních parcel a velikostí usedlostí (viz níže); pro vyloučení skutečnosti, že se jedná o ojedinělou anomálii, byla rozboru podrobena také další vybraná ves s obdobnou půdorysnou osnovou (Uhřetice). U této obce nemohla být z časových důvodů a kvůli zachování přiměřeného rozsahu předkládané studie zvolena obdobně rozsáhlá analýza. Rozbor se v těchto případech soustředil tedy pouze na:

- a) srovnání záznamů pozemkových knih z 2. poloviny 17. století (zachycující velikosti rolnických statků vyjádřené v lánech ještě v situaci před provedením pozemkových reforem sklonku 17. století) s dnešními popisnými čísly;
- b) zjištění šíře jednotlivých usedlostí v jejich čele (tj. v linii usedlostí v místě hranice mezi statky a návesním – veřejným prostorem);
- c) určení průměrné šíře stavebních parcel v jejich čele u jednotlivých kategorií usedlostí dle pozemkových knih 2. poloviny 17. století (selská usedlost – zde případně v jednotlivých velikostních kategoriích – 0,5 lánu, 0,25 lánu, dále chalupy a zahradnické domky).

V případě této doplňkové analýzy pro ves Uhřetice se jedná o zatím předběžné výsledky analytických prací, které by měly být v následných fázích výzkumu dále prověřovány v rámci komplexních rozborů všech dostupných písemných pramenů, spolu se zohledněním sídelního vývoje dané vsi ve středověkém období (příslušnost ke šlechtickým či církevním statkům, předpoklad stáří půdorysného uspořádání obce zachycené na mapě stabilního katastru aj.).

K použité metodologii připojujeme ještě následující poznámku. V souvislosti s provedeným stavebně historickým průzkumem obce jistě vyvstane otázka, zda se jeho výsledky – tedy zjištění stáří jednotlivých objektů – nedají rovněž využít pro uvedené úvahy o stáří a starších fázích členění půdorysu obce. Odpověď zní, že bohužel nedají, což je obecnější zjištění pro povrchové průzkumy v níže položených moravských oblastech, kde byla základním stavebním materiálem pro stěny různě zpracovaná hlína. I kdyby pro Příkazy byla k dispozici dendrochronologická data, nesahala by nepochybně ani u výjimečně zachovaných nejstarších objektů hlouběji než do 17. století. Jednalo by se nejspíše o stropní trámy v komorách či světnicích, což by opět neposkytovalo vazbu ke staršímu členění vesnického půdorysu. Teoreticky by asi bylo možné očekávat přínos u archeologických výzkumů, které jsou však v živém vesnickém prostředí velmi vzácné a jejich konkrétní přínos pro upřesnění proměn staré parcelace mezi usedlostmi je jen málo pravděpodobný.

3 Analýza

3.1 Historickogeografická charakteristika půdorysu vsi a souvislosti pozemkové držby vesnice

Půdorys obce zachycený na mapě stabilního katastru¹⁴ lze zařadit mezi pravidelné, normové typy, vzniklé samozřejmě bez zohlednění později vzniklých domů v rámci jednorázového rozměření. Půdorys obce lze charakterizovat jako ulicový silniční typ. Ke vsi přiléhá plužina, kterou lze nejlépe klasifikovat jako tzv. plužinu traťovou. Polní parcely nenavazují, co se týká majetkové návaznosti, na humna jednotlivých usedlostí a obec je navíc na severní straně obklopena plochou evidentně nevhodnou pro zemědělskou kultivaci (obr. 5).

Ves je v písemných pramenech poprvé zmiňována k roku 1250, kdy je v listině Přemysla Otakara II. zmiňován jako svědek Martin z Příkaz (CDB IV-1, č. 184, s. 335–337).¹⁵ Ten daroval polovinu vsi (zřejmě závětí) děkanu olomoucké kapituly Bartolomějovi, s nímž společně založil v letech 1261–1262 kapli sv. Jana Křtitele v olomouckém katedrálním chrámu sv. Václava. Po smrti Martina z Příkaz uzavřel děkan Bartoloměj roku 1268 smlouvu s kapitulou, podle níž Bartoloměj bude užívat po dobu svého života zmíněnou polovici vsi, přičemž kapitula měla nadále vlastnit v horní části vsi 6 lánů a kaple sv. Jana Křtitele v dolní části vsi směrem k vodě 5 a $\frac{3}{4}$ lánů i s hospodou (CDM IV, č. 7, s. 7–8). Část vsi se tak již ve 2. polovině 13. století stala součástí državy olomouckého biskupství v držbě olomoucké kapituly (Hrabová 1964: 42). Tato skutečnost vede v odborné literatuře k úvahám, že normové uspořádání vsi pochází již z této doby (Klápště 2005: 239). Ke zmíněným směrům myšlení může přispívat specifikace majetku v uvedených dokumentech v lánech a nikoliv ve starší míře aratrum. Jednoznačné svědectví archeologie k počátku normového typu vsi, zachyceného na mapách stabilního katastru, však dosud není k dispozici. O možných změnách ve struktuře osídlení na katastru vsi svědčí doklady o zaniklém sídlišti s nálezy z 12.–13. století, umístěném severovýchodně od vsi v poloze „Muškáty“ (Nekvasil 1972).

Středověké prameny dokládají pro období 2. poloviny 13. století existenci režijního dvora ve vsi – roku 1268 (či již 1267) olomoucký biskup Bruno potvrdil majetek kaple sv. Jana Křtitele a dále majetek, který kapli daroval děkan Bartoloměj, kromě jiného „dům, který začal stavět v zahradě, kde zřídil dvůr (allodium)“ (Boček 1845: 21–22).

¹⁴ Při práci na předkládané studii byly využity císařské otisky map.

¹⁵ Dějiny obce jsou shrnuty v pamětní knize J. Fišera – Státní okresní archiv v Olomouci, Archiv obce Příkazy, inv. č. 122, Pamětní kniha obce, I. díl (popis a dějiny obce od pravěku do počátku 19. století).

Jiná část vsi byla v držení světských majitelů, nicméně se zdá, že v 2. polovině 14. století se stala olomoucká kapitula držitelkou celé vsi. Kapitule pak ves patřila až do konce poddanství, přičemž byla rozdělena na část kanovnickou a část vikářskou; rozdělení však nebylo trvalé a jednotlivé usedlosti byly několikrát přičleněny z vikářské do kanovnické části a naopak. Vrchnostenský dvůr přestal existovat již ve 14. století.¹⁶

Nejstarší podrobnější zprávy o stavu vsi pocházejí ze 16. století, a to odděleně pro kanovnickou a vikářskou část Příkaz. Podle seznamu prebend a beneficií kanovníků olomoucké kapituly z roku 1508 měla kanovnická prebenda v Příkazích 13 lánů, z nichž 4 byly rozděleny mezi jisté laiky, dále 2 podsedky a 7 zahrad a posléze je zmíněno, že tu býval pustý pozemek, na němž byli osazení 2 rolníci.¹⁷

Z roku 1591 pochází seznam majetku vikářů olomoucké kapituly, podle něhož v této době vikářská prebenda vlastnila „na starých pozemcích“ 6 a $\frac{1}{4}$ lánů, „na nových pozemcích“ 5 a $\frac{1}{4}$ lánů, dále dvůr o 3 lánech, 4 podsedky, 3 hospody a mlýn.¹⁸ Urbář olomoucké kapituly z roku 1596 obsahuje souhrnný údaj 39 poddaných spadajících pod kanovnickou prebendu.¹⁹ Ke kanovnickému a vikářskému majetku náležela ves i v dalších stoletích a po sledované období (do doby vytvoření mapy stabilního katastru) tedy vlastnické poměry obce nepodléhaly změnám.

Dochované písemné prameny tak naznačují poměrně komplexní vývoj pozemkové držby a lze předpokládat, že půdorys obce zachycený na mapách stabilního katastru v sobě obsahuje několik dílů vsi (bohužel neidentifikovatelných, co se týká jejich rozsahu) patřících různým majitelům. Nedomníváme se ale, že by tato skutečnost mohla zavdávat příčinu domněnkám o různé době vzniku různých částí půdorysu zachyceného na mapě stabilního katastru. Přestavba sídla byla natolik komplexní událostí, rušící dosavadní stavební poměry a zahrnující tvorbu nových staveb, že spíše nelze předpokládat vícefázové vysazení jednotlivých částí vesnice vedoucí k tak komplexnímu půdorysu, jaký zachycuje mapa stabilního katastru.

¹⁶ Roku 1376 totiž kapitula schválila vikáři Jindřichovi z Počenic prodej dvoru v Příkazích (curiam in Przikaz) z roku 1367, totožného asi s dvorem z roku 1268, Ondřejovi z Kornic, rychtáři v Litovli, jenž však z něj bude platit kapitule (Brandl 1885: 24–25).

¹⁷ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, fond Metropolitní kapitula Olomouc, sign. EII15, inv. č. 2926.

¹⁸ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, fond Metropolitní kapitula Olomouc, sign: -, inv. č. 2954.

¹⁹ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, fond Metropolitní kapitula Olomouc, sign. EII19, inv. č. 2950.

3.2 Svědectví písemných pramenů k velikosti a uspořádání vsi

První ucelené zmínky o počtu domů ve vsi pocházejí ze samotného konce předbělohorského období, kdy je k roku 1516 uvedeno v Příkazích 63 usedlostí (Matějek 1986: 37). Je zajímavé, že toto číslo přesně odpovídá počtu domů, u kterých lze s větší pravděpodobností předpokládat jejich vznik v době vytyčení normového typu vsi (viz níže). Již pro dvacátá léta jsou pak dochovány zmínky nejstarší gruntovní knihy obce,²⁰ jejíž zápisy však bohužel nelze ztotožnit s údaji pozdějších knih z let 1677–1683,²¹ které byly založeny za účelem obnovení již nepřehledných záznamů pozemkového vlastnictví a obsahovaly vždy poslední majetkovou transakci příslušné usedlosti před založením knihy. Údaje obou knih se tak vztahují až k transakcím datovaným do roku 1648, nicméně velice nepřehledné vlastnické poměry v době třicetileté války a v poválečném období neposkytují příliš možností pro bezpečnou a ucelenou rekonstrukci uspořádání vsi v době třicetileté války a doby těsně po ní, a to i s ohledem na dobové trendy spočívající ve spekulativních majetkových směnách více usedlostí některými sedláky (Novotný 1959: 165).

Prvním uceleným svědectvím o usedlostech obce jsou záznamy zmíněných pozemkových knih z roku 1677²² a několika dalších pramenů (seznamu usedlostí, urbáře), které zpracoval vlastivědný badatel J. Fišer.²³ Zmíněné pozemkové knihy umožňují při jejich srovnání s mladšími gruntovnicemi z let 1782–1835 přiřadit jednotlivým usedlostem dnešní popisná čísla.²⁴ Výsledek je zobrazen na obr. 3.

Informace o pozemkovém rozsahu jednotlivých usedlostí byly základem pro posouzení případného vztahu mezi šíří domovní parcely a velikostí přináležejícího fondu (viz další oddíl). Mezi pozemkovými knhami č. 16014–16015

²⁰ Státní okresní archiv v Olomouci, Archiv obce Příkazy, pozemková kniha, sign. 3, 1622–1672. Pro předkládanou práci byly rovněž využity další pozemkové knihy obce ze 17. století s chronologickým řazením zápisů – umístěno v témže archivu: pozemková kniha, sign. 4, 1640–1688, pozemková kniha, sign. 5, 1667–1672.

²¹ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, Správa prebend kapituly Olomouc, Registra purkrechtní Příkazy I. sign. 16014, inv. č. 13387, 1677–1783, Registra purkrechtní Příkazy Ia. sign. 16015, inv. č. 13389, 1677–1783.

²² Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, Správa prebend kapituly Olomouc, Registra purkrechtní Příkazy I. sign. 16014, inv. č. 13387, 1677–1783; Registra purkrechtní Příkazy Ia. sign. 16015, inv. č. 13389, 1677–1783.

²³ Státní okresní archiv v Olomouci, Archiv obce Příkazy, inv. č. 122, Pamětní kniha obce, I. díl (popis a dějiny obce od pravěku do počátku 19. století).

²⁴ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, Správa prebend kapituly Olomouc, Hlavní kniha gruntovní Příkazy I., sign. 16016, inv. č. 13400, 1782–1835, Hlavní kniha gruntovní Příkazy II., sign. 16017, inv. č. 13401, 1782–1835.

a jinými dobovými prameny, o které se opíral J. Fišer, byly shledány drobné rozdíly ve výměře půdy; předpokládáme však, že starší stav zachycuje právě urbář/seznam usedlostí, neboť je tu leckdy zachována starší majetková situace usedlostí, zatímco u pozemkové knihy jsou zaznamenány reálné majetkové poměry v době jejího vzniku, pozměněné nedávnými majetkovými transakcemi. V dalším výkladu proto vycházíme z informací z uvedeného seznamu domů/urbáře.

V řadě dosavadních analýz půdorysného vývoje vybraných vsí bylo doloženo, že důsledky třicetileté války mohly vést k velmi podstatné změně půdorysu obce (Dohnal 2003; 2006). Důležitým faktorem je v případě sledovaných vsí otázka, jaký byl případný dosah válečných událostí na změnu půdorysu obce Příkazy. Nejstarší pozemkové knihy uvádějí několik příkladů zápisů, kdy se novému majiteli sráží z ceny závdavku „za stavení“, tzn. že technický stav obytného domu nebyl v těchto případech dobrý, přičemž dobové prameny dále uvedenou skutečnost nerozvádějí do bližších podrobností. Vzhledem k již zmíněnému chronologickému řazení zápisů bylo možné přiřazení těchto záznamů k dnešním popisným číslům pouze s určitou mírou pravděpodobnosti (a to na základě porovnání s novějšími zápisy), dle podobnosti nebo shody s kritérii typu rozloha usedlosti, jméno hospodáře, příjmení hospodáře či cena usedlosti. V některých případech ztotožnění s dnešními popisnými čísly nebylo možné. Pozemkové knihy ve dvou případech zmiňují absenci stavení při koupi domu (čp. 14, v druhém případě nebyla možná identifikace s čp.) a v několika dalších případech již uvedenou srážku za stavení bez bližší specifikace.²⁵ Z jejich plošného rozmístění je zřejmé, že dochované zápisy pozemkových knih (nevíme, co znamená přesně „srazit za stavení“ – mohlo se jednat pouze o zanedbanou údržbu) nenasvědčují nějaké výrazné devastaci uceleného bloku usedlostí v některé části vsi. Pravidelně dochovaný půdorys obce, u kterého nepředpokládáme v období po třicetileté válce novou lokaci a opětovné vyměření (ať již části vsi, nebo celé vsi), také nenasvědčuje výrazným pozdějším proměnám a zásahům do urbanistické struktury, tj. nelze ani předpokládat, že by v důsledku rozsáhlé válečné devastace došlo k opětovnému novému vytýčení a výstavbě části nebo celé vsi. Předpokladu minimálního vlivu válečných událostí třicetileté války na půdorysnou strukturu obce nasvědčují také dosavadní výzkumy, podle kterých byla daná část Olomoucka ušetřena větších dopadů válečných událostí (Matějek 1976: 63).

²⁵ Jedná se o níže uvedená čp., k nimž jsou přiřazeny příslušné záznamy gruntovních knih, na jejichž základě bylo možné ztotožnění s dnešními popisnými čísly provést: čp. 12, 24, 36, 46, 62, 71, 74, 89, 90.

3.3 Plošné rozložení jednotlivých velikostních kategorií usedlostí v pramenech ze 70. let 17. století dle mapy stabilního katastru

Podrobné údaje o majetkových poměrech jednotlivých usedlostí pramenů 17. století byly promítnuty do mapového podkladu stabilního katastru. Projekce poukázala na velice diverzifikovaný obraz distribuce jednotlivých kategorií statků v rámci vesnice. Kromě shluku 5 pololánových usedlostí na jihovýchodním konci vsi (v jižní řadě usedlostí) nelze vysledovat žádné zákonitosti v rozmístění jednotlivých kategorií usedlostí. Zřejmě je však celková převaha pololánových usedlostí, zejména v jižní řadě.

Je příznačné, že zahradnické domky se nacházely na okraji vsi (zejména na východním okraji vsi – čp. 5–6, 83, 85–86, 90) a lze tak uvažovat o jejich pozdějším vzniku s tím, že v době vysazení vsi tyto domy neexistovaly. Několik zahradnických usedlostí se ale nachází i v rámci obou řad usedlostí, které byly vytvořeny v rámci normového rozměření vsi (jedná se o čp. 58 a 65 v jižní řadě vsi a čp. 16, 22, 27–28). Nelze si představit, že v době vzniku normového uspořádání vsi by byly vysazeny i domy s minimálním nebo žádným půdním fondem, jako je tomu u zahradnických domků. Absenci půdního fondu v těchto případech přičítáme pozdějším majetkovým transakcím. K těm skutečně docházelo a dokumentují to alespoň pro 17. století, pro které jsou obdobné informace z dochovaných písemných pramenů k dispozici, dobové pozemkové knihy. Několik případů koupě a prodeje polností (v rozsahu půl čtvrti lánu, nebo půl lánu) dokumentují nejstarší gruntovní knihy (č. 3 a 4) pro 17. století.²⁶ V zápisech těchto knih se dále uvádějí také rozměry usedlostí i v polovině čtvrti lánu (tj. 0,125) a je velmi pravděpodobné, že takovéto jednotky vznikly právě odkupem nebo příkupem rustikální půdy. Uvedené příklady jednoznačně ilustrují, že velikost půdy příslušející k jednotlivým usedlostem rozhodně není petrifikovaným odrazem sociální stratifikace vsi v době jejího vytyčení; naopak, musíme jednoznačně počítat s majetkovými transakcemi, které pozměnily rozmístění jednotlivých velikostních kategorií usedlostí ve vsi. Takové možné změny naznačují např. informace v lánových rejstřících (viz pozn. 10).

Poměrně rozvinutá sociální stratifikace vsi odpovídá starším výzkumům, podle kterých úrodná středomoravská panství vykázala v předbělohorském období pokročilý rozvoj osídlení, projevující se malým podílem velkých lánových usedlostí a převahou půllánových a čtvrtlánových a na druhé straně také

²⁶ Státní okresní archiv v Olomouci, fond: Archiv obce Příkazy:

a) pozemková kniha, sign. 3, 1622–1672, fol. 336;

b) pozemková kniha, sign. 4, 1640–1688, fol. 8, 124, 132.

velkým nárůstem nelánového obyvatelstva, podsedků a zahradníků (Matějek 1993: 16).²⁷

Doplňme zde dvě poznámky – celkový počet lánů podle pramenů ze 70. let 17. století dosahoval v Příkazích hodnoty 30,5 lánu. Počet usedlostí, u kterých lze s větší pravděpodobností předpokládat, že tvořily součást vsi v době jejího normového založení, dosahuje počtu 63. Obě informace však nelze zřejmě přímočaře vztahovat k období vzniku pravidelného typu vsi. Například podle seznamu majetku vikářů olomoucké kapituly z roku 1591 měla vikářská prebenda kromě jiného majetku „na starých pozemcích“ 6 a $\frac{1}{4}$ lánů, „na nových pozemcích“ 5 a $\frac{1}{4}$ lánu.²⁸ Nevíme přitom, zdali se myslí slovy „starý“ a „nový“ stáří majetku nabytého kapitulou, nebo zdali se v případě „nových“ pozemků jedná o plochy nově získané pro zemědělskou kultivaci. Druhá poznámka se týká reformy plužiny provedené kapitulou v roce 1691. Ta změnila lánové výměry v případě řady statků, ale stavební obraz vsi nezměnila.²⁹

Poměrně zajímavé bylo následné porovnání informací o velikosti dané usedlosti dle pramenů ze 70. let 17. století s šířkou stavební parcely (k použité metodologii viz kap. 2). Zde je třeba k tomuto měření připojit několik poznámek. Do níže uvedených výpočtů nebyly zahrnuty usedlosti nacházející se na východním a západním konci severní řady usedlostí (čp. 8 a 36), protože rozsah jejich domovních parcel nebyl omezován výskytem sousedící usedlosti na jedné z hranic dané parcely, a jejich šířky tak nekorespondují s běžnými hodnotami zjištěnými u ostatních usedlostí. Ze stejných důvodů nebyly brány v potaz míry u čp. 44–45. Čp. 45 se navíc zřejmě nachází na místě vrcholně středověkého vrchnostenského dvora a jednalo se o usedlost, v rámci které se kapitula pokusila zřítit ve 20. letech 17. století dvůr.³⁰

Umístění mimo plochu zkoumaných usedlostí lze spíše předpokládat i v případě výše zmíněného domu „zahradě“, kde byl v 2. polovině 13. století zřízen režijní dvůr, jehož prostorové nároky, dané odlišným rozsahem zemědělského

27 Viz záznamy pozemkové knihy č. 4 z let 1640–1688: Státní okresní archiv v Olomouci, Archiv obce Příkazy, pozemková kniha, sign. 4.

28 Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, fond Metropolitní kapitula Olomouc, sign: -, inv. č. 2954.

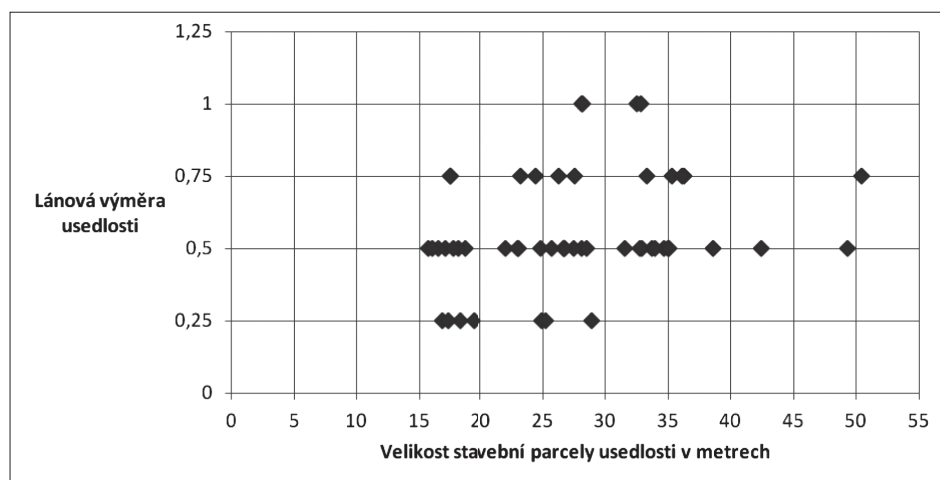
29 Po reformě již neexistovaly usedlosti lánové a třičtvrtělánové, protože byly změněny na půllánové; pole byla naopak přidána čtvrtláníkům, ze kterých se stali půlláníci. Po provedení reformy se v Příkazích nacházelo 55 sedláků – půlláníků (bývalí celoláníci, třičtvrtěláníci, půlláníci a čtvrtláníci a 20 domkářů (bývalí zahradníci bez polí) – podrobněji Státní okresní archiv v Olomouci, Archiv obce Příkazy, inv. č. 122, Pamětní kniha obce, I. díl (popis a dějiny obce od pravěku do počátku 19. století), s. 113.

30 Státní okresní archiv v Olomouci, Archiv obce Příkazy, inv. č. 122, Pamětní kniha obce, I. díl (popis a dějiny obce od pravěku do počátku 19. století), s. 116–123.

provozu, a sociální status nenasvědčují umístění mezi rustikálními usedlostmi. Lokaci objektu mimo řadu rustikálních usedlostí lze s ohledem na nezbytnost vazby na tekoucí vodu předpokládat i v případě mlýnů. Tyto objekty včetně režijních dvorů tedy s největší pravděpodobností nevstupují do analýzy. To nemusí být případ výše uvedených hospod, které ovšem v řadě případů též byly spojeny se zemědělským provozem. Základem jejich příslušenství je především a hlavně zemědělský půdní fond, přičemž funkce krčmy je doplňková (podrobněji viz Procházka 1963: 159–163), a jejich začlenění do analýzy šířkových poměrů usedlostí by nemělo být na překážku.

4 Výsledky analýzy

Srovnání neprokázalo na úrovni jednotlivých usedlostí v případě posuzování jednotlivých usedlostí vazbu mezi šíří stavební parcely a výměrou dané usedlosti v lánech. Určité vztahy (a to na úrovni agregovaných údajů za jednotlivé velikostní kategorie usedlostí dle pramenů ze 70. let 17. století) však bylo možné zaznamenat. Šíře stavební parcely čtvrtlánových usedlostí nepřekračuje 30 metrů. U půllánových usedlostí (nejčteněji zastoupené skupiny) je již doložena řada případů s šířkou stavební parcely nad 30 m. Totéž platí i pro tříčtvrtlánové usedlosti s tím, že čtyři případy lánových usedlostí se pohybují kolem hodnoty 30 m.

Graf 1: Příklady – zastoupení konkrétních šířek stavebních parcel u jednotlivých kategorií usedlostí (dle klasifikace pramenů ze 70. let 17. století):

Tato pozorování, pokud je převedeme do výpočtu průměrné nebo mediánové šířky stavebních parcel u jednotlivých kategorií usedlostí, logicky poukazují na závislost takto zjištěné průměrné nebo mediánové šířky stavebních parcel a výměry daných usedlostí v lánech. Ještě větší rozdíly v šířkách stavebních parcel mezi jednotlivými usedlostmi lze zjistit při výpočtu mediánů jednotlivých kategorií. Co je překvapivé, a co z uvedeného grafu není na první pohled patrné, že se jedná o přímou úměru – upozorňujeme pouze opět na skutečnost, že ve výpočtech nejsou zahrnuty údaje za čp. 8 a 36, u nichž není možné určit adekvátní šířku stavební parcely (viz výše).

Tab. 1. Příklady – kategorie usedlostí dle pramenů ze 70. let 17. století a šířkové parametry jejich stavebních parcel:

Velikostní kategorie usedlostí v lánech (dle pramenů ze 70. let 17. století)	Měřeno v čele usedlostí				Měřeno uprostřed usedlostí			
	Průměrná šířka	V procentech vůči kategorii 1 lán	Medián	V procentech vůči kategorii 1 lán	Průměrná šířka	V procentech vůči kategorii 1 lán	Medián	V procentech vůči kategorii 1 lán
0,25	21,5	70,8 %	19,3	63,7 %	22,3	71,7 %	19,8	64,7 %
0,5	27,7	91,0 %	26,8	88,2 %	27,0	87,1 %	28,2	92,2 %
0,75	29,8	97,9 %	27,5	90,7 %	30,4	97,9 %	27,6	90,5 %
1	30,4	100,0 %	30,3	100,0 %	31,1	100,0 %	30,6	100,0 %

Již zmíněná přímá úměra mezi šířkou stavební parcely a kategorií usedlostí, zjištěná u 4 kategorií usedlostí, je zarážející a je méně pravděpodobné, že se jedná o náhodu. V současné době nejsme schopni dané zjištění komplexněji interpretovat. K určitým možným vysvětlením se vyjadřujeme v závěru předkládané studie.

Z mapy stabilního katastru je zřejmé, že severní strana vsi vykazuje méně normativních rysů, což spolu s absencí návaznosti domů v této části vsi na polnosti by mohlo naznačovat pozdější vysazení této části vsi. Již jsme uvedli, že předpokládáme, že minimálně ustanovení prostoru pro budoucí intravilán muselo proběhnout v jednom okamžiku; spíše nepravděpodobný je proto výrazný časový odstup od vysazení jižní fronty vsi od severní. Domníváme se navíc, že absence návaznosti domů na parcely je dána skutečností, že za severní řadou domů se nachází geologická porucha ve smyslu možností zemědělské kultivace dané půdy.

Navíc analýza šířkových poměrů v severní části vsi opět potvrdila, s výjimkou celolánových usedlostí (ty ale vstupovaly do analýzy jen v počtu dvou), vazbu šířky domových parcel na velikost výměry domů.

Tab. 2. Příklady – kategorie usedlostí dle pramenů ze 70. let 17. století a šířkové parametry jejich stavebních parcel – pouze severní část vsi:

Velikostní kategorie usedlostí v lánech (dle pramenů ze 70. let 17. století)	Měřeno v čele usedlostí				Měřeno uprostřed usedlostí			
	Průměrná šířka	V procentech vůči kategorii 1 lán	Medián	V procentech vůči kategorii 1 lán	Průměrná šířka	V procentech vůči kategorii 1 lán	Medián	V procentech vůči kategorii 1 lán
0,25	21,3	70,4 %	18,3	60,3 %	22,7	70,9 %	22,4	69,9 %
0,5	31,6	104,5 %	30,9	102,0 %	29,7	92,9 %	29,3	91,5 %
0,75	36,6	120,9 %	36,2	119,7 %	35,9	112,1 %	35,5	110,9 %
1	30,3	100,0 %	30,3	100,0 %	32,0	100,0 %	32,0	100,0 %

Podíváme-li se na mapu stabilního katastru, zdá se současně, jako by se v půdorysu vsi projevovaly tři základní šířky stavebních parcel (měřeno opět v čele usedlostí) – základní – zhruba o šířce 30 m,³¹ parcely, které se rozměrem zdají být mírně větší polovicí výše uvedené hodnoty (15–18 m, čp. 9–11, 13, 16, 24–25, 27, 58, 60–64, 72–73), a parcely, které se zdají být 1,5násobkem nejběžněji zastoupené parcely – jedná se o čp. 34, 35 a 74 (jejich šířka dosahuje 50, 42 a 46 m).³²

Také u takto stanovených kategorií usedlostí existuje přímá úměra, co se týká závislosti vztahu šíře stavební parcely a průměrné či mediánové velikosti příslušných usedlostí v lánech.

³¹ Je zajímavé, že v případě zaniklé středověké vsi Pfaffenschlag je základní modulová šířka parcely odhadována mimo jiné na základě zohlednění dobových moravských měr – 38 nebo 39 brněnských loktů o délce 79,052 cm (Hofmann 1984: 71–72) – na 30 m (Pešková 2011: 52–53). Zjištěné šířky stavebních parcel se tedy koncentrují do kategorií, v rámci kterých oscilují tyto hodnoty v určitých intervalech – rozdíl mezi nejnižší a nejvyšší hodnotou v rámci těchto jednotlivých kategorií jsou však přeci jen tak velké, že není možné identifikovat na základě dochovaného půdorysu původní historické měrné jednotky, na jejichž podkladě mohla být obec vyměřena – situaci tu komplikuje předpokládaná možná odchylka cca 1 metr při odečítání šíře parcel z map stabilního katastru (Škabrada – Pešková 2006: 165).

³² Nebereme zřetel ale na parcely, které se „trapézovitě“ rozbíhají směrem k humnům, které ale současně v čele usedlostí svou šířkou nevybočují příliš z výše uvedené základní nejběžnější šířky kolem 30 m.

Tab. 3. Příklady – vztah mezi typickými šířkami stavebních parcel a průměrné či mediánové velikosti příslušných usedlostí (včetně absolutního výskytu jednotlivých velikostních kategorií usedlostí):

	„Poloviční“ šíře parcely	Běžná šíře parcely (cca 30 m)	Cca 1,5násobek základní šíře
0,25	2	3	0
0,5	8	20	1
0,75	0	7	2
1	0	4	0
Průměr	0,45	0,59	0,67
Medián	0,50	0,50	0,75

4.1.1 Doplnující analýzy dalších sídel

Uvedené zjištění vztahu mezi sociální kategorií usedlosti (lánová, pololánová aj.) a šířkou její stavební parcely – včetně možné odpovídající kategorizace těchto šířkových rozměrů – je obtížně interpretovatelné. Alespoň částečné objasnění zjištěných skutečností by mohla poskytnout obdobná analýza dalších vsí spadajících do majetku kapituly nebo obecně do majetku olomouckého biskupství a následně arcibiskupství, aby bylo možné zjistit, zdali se obdobné vztahy projevují i v dalších sídlech dominia. Pouze tímto způsobem by bylo možné vyvrátit nebo naopak podpořit předpoklad, že se jedná o náhodné vztahy, anebo zdali přímá úměra mezi šíří stavební parcely a průměrného rozsahu usedlostí v jednotlivých kategoriích usedlostí vyplývá z blíže neznámých principů, kterými se řídil způsob normového vytyčení vsí.³³

Za uvedeným účelem byla provedena obdobná analýza další z vesnic arcibiskupského dominia (byť v generalizovanější podobě). Jedná se o ves Uhřetice, která sestávala podle záznamu pozemkových knih v roce 1685 z 39 rolnických statků a 19 chalup s minimem přináležející půdy (mezi rolnickými grunty převažovaly ty o výměře 0,5 lánu – 28 x, v několika případech je doložena výměra 1 a ½ čtvrti lánu – 7 x, popřípadě 1 čtvrt lánu – 4 x).³⁴ Ves lze typově charakterizovat jako obec ulicového typu, s přilehlou traťovou plužinou, přičemž na usedlosti nenavazují, co se týká majetkové příslušnosti k jednotlivým statkům, pásy

³³ Nelze v této souvislosti zapomínat, že plošná distribuce jednotlivých rozdílných velikostních kategorií usedlostí byla v době jejího vytyčení evidentně odlišná od stavu dokumentovaného pro 70. léta 17. století, a to možná i dosti výrazně, pokud vůbec např. nebyl aplikován v době vytyčení vsí jen princip existence jedné kategorie usedlostí.

³⁴ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, Správa prebend kapituly Olomouc, Registra gruntovní Uhřetice I, 1686–1780, sign: 14476, inv. č.: neinventarizováno 13218.

polností; na řadu usedlostí směřující od jihovýchodu k severozápadu navazuje navíc povětšinou plocha nevhodná pro zemědělskou kultivaci (obr. 6).

Podle nejstarší dochované pozemkové knihy pro obec byla ve vsi také provedena v roce 1691 pozemková reforma. Ztotožnění s dnešními popisnými čísly je prokazatelné pouze u části starých rolnických usedlostí a chalup. Ve zbylých případech je však také možné s velkou pravděpodobností ztotožnění provést, a to jak vzhledem ke skutečnosti, že starší pozemková kniha z let 1686–1780 i gruntovnice z let 1785–1835 obsahují identické pořadí gruntů, tak také s ohledem na analýzu mapy stabilního katastru, která umožňuje na první pohled z komparace eliminovat pozdější domkářskou zástavbu přelomu 18. a 19. století.³⁵

Rozbor průměrných šířek stavebních parcel u rolnických statků, chalup a domků (které s největší pravděpodobností jsou identické s usedlostmi uváděnými v gruntovní knize z let 1686–1780 jako chalupy) naznačil – měřeno v čele stavebních parcel – závislost šíře parcel na statutu usedlosti.³⁶

Tab. 4. Uhřetice: statut usedlostí dle pozemkové knihy z let 1785–1835 (odpovídající starší kategorizaci pozemkové knihy z let 1685–1780) s průměrnou šířkou parcel:

Kategorie usedlosti/domu dle pozemkové knihy	Průměrná šířka domovní parcely v metrech
Rolnický grunt (čp. 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 16, 17, 19 – neměřeno, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70)	17,9
Chalupa (čp. 6, 9, 18, 25 – neměřeno, 26, 27, 28, 30, 47, 49, 50)	12,0
Domek (čp. 10, 13, 14, 15, 20 – neměřeno, 29, 45, 46, 48)	11,2

Z grafického porovnání šířek jednotlivých usedlostí se zdá, jako kdyby se v případě selských gruntů poměrně často vyskytovala šířka kolem 15 m, s tím, že v nezanedbatelném počtu případů se zde vyskytovaly grunty o výrazně větší šíři, zatímco u chalup a domků oscilovala šíře parcely většinou mezi 10 a 15 m. (Viz graf 2 na konci článku v obrazové příloze.)

³⁵ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, Správa prebend kapituly Olomouc, Registra gruntovní Uhřetice, 1785–1835, sign: 14482, inv. č.: neinventarizováno 13224.

³⁶ Z analýzy byly vyloučeny ty usedlosti, které pro své atypické uspořádání nebylo možné do analýzy zahrnout (šíře usedlosti i v jejím čele byla výrazně vyšší než v zadní části navazující na humna daných statků; popřípadě rozloha parcely nebyla omezena sousedními usedlostmi a mohla nabývat větších rozměrů). Jedná se o čp. 19, 20 a 25. Pro měření šířek byl využit opět císařský otisk mapy stabilního katastru – Ústřední archiv zeměměřičství a katastru: fond Stabilní katastr, císařský otisk, -sign. 3204 (Uhřetice; 1833).

Pokusně byly zjišťovány také průměrné šířky stavebních parcel u jednotlivých výše uvedených velikostních kategorií usedlostí dle starší pozemkové knihy z let 1685–1780, byť s vědomím, že část popisných čísel je, jak bylo uvedeno, přiřazena k záznamům této starší pozemkové knihy nikoliv plně prokazatelně, ale s velmi vysokou mírou pravděpodobnosti.

Zde analýza poukázala spíše na větší průměrnou šíři statků o výměře $\frac{1}{2}$ lánu oproti společné skupině usedlostí o výměře čtvrt lánu a 1 a $\frac{1}{2}$ čtvrti lánu (0,375 lánu), přímá úměra mezi všemi třemi kategoriemi ale prokázána nebyla.

Tab. 5. Uhřetice: velikost rolnických statků dle pozemkové knihy z let 1686–1780 a průměrná šířka jejich parcel:

Velikost rolnického statku v lánech	Průměrná šířka domovní parcely v metrech
0,25 (čp. 7, 54, 56, 66)	15,2
1 a $\frac{1}{2}$ čtvrti lánu (0,375 lánu – čp. 5, 12, 16, 17, 58, 68, 70)	13,3
0,5 (čp. 1–4, 8, 11, 18–19, 32–38, 52–53, 55, 57, 59–62, 64–65)	19,6

Grafické srovnání zajímavě dokumentuje, že nejširší usedlosti (nad 17,5 metrů) se kumulují výhradně v kategorii nejrozsáhlejších, půllánových statků.

Graf 3: Uhřetice – zastoupení konkrétních šířek stavebních parcel dle jednotlivých kategorií rolnických statků dle starší pozemkové knihy z let 1685–1780:

Pokud bychom se pokoušeli nalézt nějaký základní modul, podle kterého mohly být usedlosti vyměřovány, zdá se s určitou rezervou, že by to u půllánových usedlostí mohlo být 15 m, s aplikací možného 1,5–2násobku (22,5 a 30 m), u chalup a domků by se jednalo o hodnotu mezi 10 a 15 m.

Ze samotného vizuálního pohledu na mapu stabilního katastru nelze výše uvedené vztahy mezi šíří stavební parcely a klasifikací statku vyčíst. Patrná je snad největší šíře rolnických gruntů v některých místech střední části vsi (čp. 1, 3, 31–38, 65). V ostatních částech vsi (severní a jižní okraj) se víceméně rozdílily mezi selskými grunty, chalupami a domky dle terminologie mladší pozemkové knihy stírají.

Je ovšem zajímavé, že v některých případech se přeci jen částečně v některých aspektech odlišuje rozsah budov (nejspíše hospodářských) mezi rolnickými grunty na straně jedné a chalupami a domky na straně druhé. Nejvíce je to patrné u chalup a domku čp. 45–50 v jihovýchodní části vsi, kde délka budov směrem k humnům je oproti západní frontě usedlostí kratší. Částečně menší délky budov (směrem k humnům) vykazují také chalupy a domek pod čp. 2–30 v severovýchodní části vsi.

5 Výsledky a diskuse

Výsledky získané v rámci analýz představených v této studii lze považovat za první dílčí sondy do velice rozsáhlého pramenného materiálu 17. století k dějinám vsí v majetku olomoucké kapituly, potažmo olomouckého arcibiskupství. Interpretace získaných výsledků je proto mimořádně obtížná, a vzhledem k absenci celostní analýzy sídelně geografického vývoje sídel v majetku kapituly, do určité míry nemožná.³⁷

Jedním z možných směrů vysvětlení závislosti průměrné šíře jednotlivých kategorií usedlostí může být skutečnost, že při metrickém rozměření vsi mohla být při

³⁷ Při případné celostní analýze majetku kapituly, potažmo olomouckého arcibiskupství bude nicméně limitujícím faktorem případný odlišný vývoj jednotlivých sídel – velikostní parametry jednotlivých usedlostí (tedy zejména jejich šíře) bude možné ve vztahu k jednotlivým kategoriím usedlostí (pololánová) posuzovat agregovaně nejen kvůli odlišným podmínkám formujícím jejich historický vývoj, ale i kvůli možným odlišnostem v rozsahu lánu v jednotlivých vesnicích.

Naléhavost studia souvisí také se skutečností, že se ocitáme v majetku církevní vrchnosti, která v 13. století prokazatelně v prostředí českých zemí uplatňovala progresivní kolonizační sídelní formy (osoba biskupa Brunona ze Schauenburku – Hrabová 1964). Spojovat případné proměny staršího osídlení ve 13. století s doklady pramenů 17. století samozřejmě není možné, ale vztah parametrů normových typů osídlení získaných studiem map stabilního katastru v kombinaci s údaji o sociální stratifikaci vsí musí být zasazen do kontextu možných scénářů staršího sídelního vývoje lokalit ve vrcholném středověku, mezi které právě uplatňování moderních forem regulovaného osídlení olomouckým biskupstvím bezpochyby patří.

určování šíře jednotlivých gruntů zohledněna jejich výměra, a to buď v úplnosti, nebo na vyšší agregované úrovni – několika vedle sebe sousedících parcel.³⁸

Možnost, že získané výsledky nedokumentují náhodný jev, naznačují obdobně koncipované zahraniční výzkumy, v tomto případě z prostředí Britských ostrovů, které poukázaly na souvislost celkové šíře intravilánu silničních nebo ulicových typů vsí s celkovou výměrou orné půdy, uváděné ve středověkých pramenech v dobových místních jednotkách (Sheppard 1974).

Vyloučit nelze ale ani již naznačený vliv kapacitních nároků zemědělského provozu na objemy hospodářských budov statku. V této souvislosti by vazba mezi výměrou usedlostí a průměrnou šířkou stavebních parcel – na úrovni jednotlivých kategorií usedlostí – dávala větší smysl. Možné souvislosti mezi nároky danými rozsahem přináležející půdy a objemem hospodářských budov daného statku naznačuje do určité míry i rozbor vsi Uhřetice, byť zde spíše ve smyslu délky hospodářských budov směrem k humnům.

Taková interpretace koresponduje vlastně i s dosavadními názory v odborné literatuře, podle kterých je šíře parcely určována poměry v přiléhající plužině – typicky u záhumenicových nebo lesních lánových vsí (Klír 2013). To však není případ sledovaných obcí, kde polnosti na stavební parcely majetkově nenavazují.

Dosavadní výzkumy rovněž zdůrazňují vazbu mezi velikostí dvora a dvorové parcely na straně jedné a počtem chovaného dobytka a počtem osob na usedlosti na straně druhé (Klír – Beránek 2012: 306). To je jedna z možných interpretací, která ovšem pracuje s porovnáním na úrovni oblastí či vesnic (z podstaty této teorie by se odlišnosti ve velikosti dvorů měly projevovat na úrovni jednotlivých oblastí, odlišujících se navzájem zaměřením na dobytkářství nebo obilnářskou produkci – kombinaci obojího nelze předpokládat z logiky věci na úrovni jednoho sídla, jehož vnitřní heterogenitu, týkající se odlišných širí dvorových parcel, sleduje předkládané studie).

Domníváme se, že uvedená hypotéza má určitě platnost zejména u nepravidelných půdorysných typů vsí, může samozřejmě mít i platnost u normových uspořádání, nevysvětluje však vnitřní rozdíly mezi šířkou stavebních parcel v jedné vsi.

³⁸ K tomuto závěru nás vedou zjištění získaná studiem vesnických půdorysů předpokládaného vrcholně středověkého půdorysu na Rakovnicku – při hledání ideálního rozměrovacího modulu se zde dosahovalo násobků ideálně stanoveného modulu součtem několika vedle sebe sousedících parcel – na úrovni jednotlivých svazků parcel nebylo možné případné násobky nebo zlomky tohoto ideálního modulu identifikovat (Pešková 2011: 48). Takovou možnost by naznačovala i zjištění ze Skandinávie, kde v rámci některých historických systémů – např. bolskifte, který nebyl založen na přímém vztahu usedlosti a její výměry uvedené v příslušných jednotkách, jeden bol mohl být tvořen majetkem 2–3 usedlostí (Andersson 1965: 70).

Tyto dosavadní výzkumy navíc zdůrazňují, že hospodářský provoz usedlosti, počet pracovních sil a sociokulturní požadavky hospodařící rodiny kladly pouze minimální nároky na rozsah dvora a dvorové parcely, což vede k tomu, že jedna a ta samá šířka dvorové parcely mohla vyhovovat i usedlostem s velmi rozdílnou pozemkovou výbavou (Klír 2008: 163–165; Klír – Beránek 2012; Klír 2013). To by byla i situace obou vsí situovaných v tradiční obilnářské oblasti střední Moravy. Dokládají to velmi dobře i lánové rejstříky pro obec Příkazy, které veškerou půdu uvádějí v 1. bonitní třídě.³⁹

Toto zjištění nevnímáme jako popření možnosti vztahu mezi šíří dvorové parcely a pozemkovou výměrou dané usedlosti, ale naopak jako předpoklad toho, že tento vztah mohl mít v některých případech zcela jiné souvislosti, než jaké jim přisuzujeme na základě našich vlastních předpokladů v kontextu 21. století. Chtěli bychom zahájit v domácím prostředí diskusi nad tím, zdali doložené souvislosti mezi šíří parcely a výměrou usedlostí nesouvisejí s faktory doloženými z prostředí středověké severní Evropy. Pokud by obsáhlejší analýzy historického pramenného materiálu z Olomoucka, ale ideálně i z dalších oblastí českých zemí poskytly solidnější výchozí bázi pro možné podpoření prezentované hypotézy, bylo by možné uvažovat o existenci principu projekce fiskálních povinností, vztahujících se k jednotlivým usedlostem, do jejich velikostních parametrů širě parcely tak, jak to naznačují prameny ze středověké severní Evropy (pro nás ještě s podstatnějšími, byť nepřímými analogiemi ze západní Evropy, která byla v minulosti, podobně jako dnes, našim zemím kulturně výrazně blíží). V příkladech ze zahraničí byl takto rozměřený intravilán vesnice „konzervovaným“ stavem, zobrazujícím věrně rozsah povinností vztahujících se k jednotlivým usedlostem – a to na základě výměry k nim příslušející půdy (Smith 1967: 238; Roberts 1987: 46; Göransson 1969: 70; Hansen 1998: 192; souhrnně Dohnal: 2009). Komplexita těchto rozměrovacích systémů, reflektující například i pohyb slunce po obloze (systém solskifte), velmi názorně ilustruje, že motivy vedoucí k výsledným podobám rozvržení plužiny se nacházely v kontextu mentality středověkého člověka ve zcela jiných (např. magických) sférách myšlení, než je racionální přístup dnešního člověka k využívání přírodních zdrojů.

Naděje pro získávání dalších relevantních informací k problematice odhalování staršího vývoje vesnických parcelací tedy asi spočívá ve vyhledávání a podrobnějším sledování dalších případů, podobných uvedené situaci v obci Příkazy, a to opět s pomocí kombinace písemných pramenů s výpovědí map stabilního katastru. Pro usnadnění výběru z téměř neomezeného počtu možností bude možné v uvedených pramenech nadále využívat specifických nápovědí,

³⁹ Moravský zemský archiv v Brně, fond D 1, inv. č. 237.

jak se objevují zejména v lánových rejstřících, resp. jejich edicích. Třeba právě v souvislosti s majetkem olomoucké kapituly tu existují hned dvě zajímavé možnosti, a to u obcí Hrubčice a Kelčice. V případě Hrubčic byla provedena již před sepsáním elaborátu lánových rejstříků podobná unifikační akce jako později v Příkazích, při níž bylo starší členění s nejméně třemi kategoriemi nahrazeno jednodušším členěním ve dvou kategoriích (Matějek 1994: 40). Pro obec Kelčice edice lánových rejstříků dokonce uvádí, že vesnice „za války zcela zpusťla, po ní byla obnovena. Vrchnost se nemohla dovědět, co ke kterému gruntu patří, a proto je nově rozdělila. Dá se však zjistit, že byly zrušeny 2 tříčtvrťlány, 2 čtvrtlány a 4 osminky. Místo nich byly zřízeny 3 půllány a 5 zahrad“ (Matějek 1994: 37 – toto konstatování mj. zřetelně uvádí pro takovouto situaci náznak logické lepší čitelnosti členění zástavby oproti polnostem).

Při orientační konfrontaci těchto údajů se situací příslušných vesnických půdorysů však vidíme situaci nikoli specifickou, tedy odpovídající uvedeným údajům o přeměně obcí, ale naopak zcela odpovídající tomu, co bylo zaznamenáno v Příkazích: návesní řady usedlostí mají značně diferencované členění, přičemž za usedlostmi je hranice intravilánu zvýrazněna záhumenní cestou a členění polností za touto hranicí je odlišné, pravidelnější, pravděpodobně mladší. Dokonce ani zmíněné dočasně „zaniklé“ Kelčice nejeví v intravilánu známku mladšího více stejnorodého uspořádání, takže se jako pravděpodobná jeví spíše jejich obnova v systému předválečné parcelace.

Obdobnou diferencovanou strukturu šířky jednotlivých stavebních parcel vykazuje také řada dalších vsí v oblasti Olomoucka.⁴⁰ V řadě případů (opět zejména ve více rovinných oblastech Moravy se stabilním osídlením staršího středověkého původu) je u takových půdorysů zřejmé oddělení intravilánu cestami, za nimiž je rozdělení polností provedeno způsobem odlišným, zcela pravidelným a zjevně mladším.⁴¹ Přesvědčivě takovou interpretaci vývoje naznačují půdorysy, u nichž se intravilán od pravidelně dělených polností radikálně odlišuje zcela jiným systémem parcelace.⁴² Naproti tomu je ale možné průzkumem map stabilního katastru registrovat i vesnické půdorysy s překvapivě stejnými

⁴⁰ V následujícím indikativním seznamu těchto vsí je uvedeno vždy číslo císařského otisku mapy stabilního katastru, podle kterého je možné danou obec vyhledat na mapovém serveru archivnímapy.cuzk.cz: Biskupství 0097-1, Bukovany 0291-1, Dolany 0475-1, Hněvotín 0733-1, Holice 0754-1, Horka 0761-1, Horní Újezd 0835-1, Cholína 0965-1, Chomýž 0967-1, Chválkovice 0996-1, Kozušany 1327-1, Loukov 1624-1, Moravičany u Loštic 1854-1, Moravská Loděnice 1862-1, Nemilany 1950-1, Olšany u Prostějova 2134-1, Osíčko 2171-1, Rataje 2568-1, Senice na Hané 2714-1, Skrbeň 2744-1, Slavkov pod Hostýnem 2777-1, Slavonín 2781-1, Těšetice 3099-1, Topolany 3116-1, Tověř 3123-1, Vojnice 3454-1.

⁴¹ Dolní a Horní Netčice 0514-1 a 0807-1, Rakov 2546-1, Vítovice 3420-1.

⁴² Všechovice 3501-1, Provodice 2432-1 a mnoho dalších.

šířkami parcel usedlostí a naopak rozdílnými šířkami pruhů polností patřících k jednotlivým usedlostem.⁴³ Minimální nebo žádné rozdíly mezi šířkou stavebních parcel rolnických gruntů na straně jedné a zahradnických či chalupnických usedlostí na straně druhé naznačuje i předběžné zkoumání dalších vsí s obdobným půdorysem jako Příkazy a Uhřetice – vyplývá to z předběžného rozboru pozemkových knih 17. a 18. století pro obec Moravičany⁴⁴ (spadající ovšem pod odlišné panství – Doubravice; tento předběžný předpoklad by musel být ovšem ověřen hloubkovým průzkumem) a také tuto skutečnost dokládá starší analýza vsi Křenovice (Dostál 1940).

V případě reforem plůžiny se jedná o jeden z relativně často doložených případů pozemkových reforem na českých a moravských panstvích 2. poloviny 17. a 1. poloviny 18. století (Tlapák 1963).⁴⁵ Namátkou můžeme uvést již dříve publikovaný případ z východočeského panství Letohrad (Cibulková-Sekotová 1973), kde byly roku 1738 provedeny rozsáhlé proměny vesnic, resp. jejich polností v podobném unifikačním duchu. Orientační konfrontace s mapou stabilního katastru poskytuje přinejmenším u obce Orlice podobnou situaci jako u Příkaz a dalších zmíněných moravských vesnic, přestože půdorysné schéma vesnice je odlišné. Jedná se o údolní lánový systém, v němž velmi pravděpodobně navazovaly pruhy polností plynule za jednotlivými usedlostmi (takováto situace je u značné části vesnických půdorysů tohoto typu zachována i na mapách stabilního katastru). Mapa ale v tomto případě zachycuje situaci jinou, tedy pravděpodobně změněnou: parcelní pruhy s usedlostmi jsou za zahradami přerušeny čarou (nikoli cestou), za níž je členění polností odlišné (byť stále v principu odpovídajícím dosavadnímu směřování, což je jistě dáno nutným ohledem ke konfiguraci terénu).

6 Závěr

Důkladnější prověření pramenů pro vývoj pozemkové držby v Příkazích v konfrontaci s historickým mapovým záznamem nepochybně ukázalo, že uvažovat o přímém vztahu mezi plochou dvora a šířkou jeho parcely v návesní linii

⁴³ Radkovy u Hostýna 2517-1, Vítovice 3420-1.

⁴⁴ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, fond Velkostatek Doubravice:
– Gruntovní kniha pro ves Moravičany (1639–1692), inv. č. 28, sign. 17633;
– Gruntovní kniha pro ves Moravičany (1647–1698), inv. č. 29, sign. 17632;
– Gruntovní kniha pro ves Moravičany, sedláci (1700–1849), inv. č. 30, sign. 18762;
– Gruntovní kniha pro ves Moravičany, zahradníci a chalupníci (1700–1844), inv. č. 31, sign. 18758.

⁴⁵ Je velikým dluhem historické geografie, že dopad reforem plůžiny na její uspořádání a strukturu, stejně jako prověření majetkových vztahů a dalších souvislostí mezi intravilánem a extravilánem, nebylo systematicky dosud zkoumáno.

zástavby je u pravidelně vytyčovaných vesnických půdorysů možné. Dosažené údaje lze pravděpodobně interpretovat tak, že se fragmenty takového diferenciaci do záznamu mapou stabilního katastru mohly zachovat navzdory řadě pozdějších zásahů, které takovýto rozvrh znejasňovaly a rušily. Podobnou situaci ukázaly i obdobné prověrky půdorysů dalších obcí téhož dominia se zachovanými informacemi o proměnách polností, podobně jako v Příkazích.

Tento výsledek samozřejmě neopravňuje k zevšeobecnění a předpokladu stejného vývoje v dalších lokalitách, navíc již v okamžiku jejich zakládání, resp. vyměřování jejich pravidelných půdorysů. Umožňuje však rozšíření badatelské a srovnávací práce počínaje dalšími případy, kdy je to usnadněno již dříve provedenou konfrontací písemných pramenů (jako třeba v případě výše zmíněné obce Orlice) nebo nápovědou jiných okolností – třeba zachovanou zprávou o středověkém členění, resp. lánovém rozsahu vesnice (např. Staříč – kácení lesa pro 66 lánů z roku 1258 nebo historický název obce Čtyřicet Lánů).

Pokud se studiem takovýchto modelových případů potvrdí skutečnost odrazu možná již prvotního sociálního členění obyvatel vesnice v jejím půdorysu, upřesní to naši představu o procesu zakládání či přeměny vesnic ve středověku.⁴⁶ Tyto detailní informace současně zpřesní náš pohled na obsáhlý problém výpovědních schopností pramenů i map stabilního katastru o možné míře zachování alespoň principu starého, středověkého uspořádání vesnických půdorysů. Pak bude možné se mimo jiné věrohodněji vrátit také k časovému zařazení a regionálnímu hodnocení půdorysných typů vesnic, započatému u nás Josefem Vítězslavem Šimákem (1938b) právě nad mapami stabilního katastru.

Březen 2015

Prameny:

Tištěné edice pramenů:

Boček Antonín: 1845 – Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IV. Olomouc.

Brandl, Vincenc: 1885 – Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae XI. Brno.

⁴⁶ Evidentně se tu nabízí především vazba takového členění na částku, skládanou či smlouvanou při zákupném - emphyteutickém založení či přeměně vesnice. Podobně bude možné se zodpovědněji věnovat i problému identifikace vyměřovacích jednotek a jejich modulových násobků.

Ostatní prameny:

- 1) Státní okresní archiv v Olomouci
- 1a) fond: Archiv obce Příkazy:
 - inv. č. 122, Pamětní kniha obce, I. díl (popis a dějiny obce od pravěku do počátku 19. století)
 - pozemková kniha, sign. 3, 1622–1672
 - pozemková kniha, sign. 4, 1640–1688
 - pozemková kniha, sign. 5, 1667–1672
- 2) Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc
- 2a) fond Metropolitní kapitula Olomouc:
 - sign. EII15, inv. č. 2926 (Soupis pražských biskupů a arcibiskupů a olomouckých biskupů (podle soupisu Augustina Käsenedla), soupis kapitulních prebend a oltářů v metropolitním kostele a kapitulní statuta; 1505–1535)
 - sign. EII19, inv. č. 2950 (Popis kanovnických a vikářských prebend a obediencí; 1580–1675)
 - sign: -, inv. č. 2954 (Urbář vikářských prebend a obediencí – s přípisky do 18. stol.; 1591–1798)
- 2b) fond Správa prebend kapituly Olomouc:
 - Registra purkrechtní Příkazy I. sign. 16014, inv. č. 13387, 1677–1783
 - Registra purkrechtní Příkazy Ia. sign. 16015, inv. č. 13389, 1677–1783
 - Hlavní kniha gruntovní Příkazy I., sign. 16016, inv. č. 13400, 1782–1835
 - Hlavní kniha gruntovní Příkazy II., sign. 16017, inv. č. 13401, 1782–1835
 - Registra gruntovní Uhřetice I, 1686–1780, sign: 14476, inv. č.: neinventarizováno 13218
 - Registra gruntovní Uhřetice, 1785–1835, sign: 14482, inv. č.: neinventarizováno 13224
- 2c) fond Velkostatek Doubravice:
 - Gruntovní kniha pro ves Moravičany (1639–1692), inv. č. 28, sign. 17633
 - Gruntovní kniha pro ves Moravičany (1647–1698), inv. č. 29, sign. 17632
 - Gruntovní kniha pro ves Moravičany, sedláci (1700–1849), inv. č. 30, sign. 18762
 - Gruntovní kniha pro ves Moravičany, zahradníci a chalupníci (1700–1844), inv. č. 31, sign. 18758
- 3) Moravský zemský archiv v Brně
 - fond D 1, inv. č. 237
- 4) Ústřední archiv zeměměřičství a katastru
 - fond Stablní katastr, císařský otisk:
 - sign. 2464 (Příkazy; 1834)
 - sign. 3204 (Uhřetice; 1833)
- 5) SÚRPMO (Státní ústav pro rekonstrukci památkových městských objektů)
 - Škabrada, Jiří – Dostál, Petr – Zahradník, Pavel: 1985 – Příkazy (o. Olomouc) – stavebně historický průzkum obce. Praha: SÚRPMO.

Literatura:

- Andersson, Hilbert: 1965 – Gullakra – ein durch solskifte geteiltes Schonendorf. *Geografiska Annaler* B 47: 70–85.
- Beránek, Michal: 2011 – Zaniklá vesnice v poloze „V Žáku“ v Klánovickém lese (Praha). K problematice plánovitých sídelních forem. *Studia mediaevalia pragensia* 10/1: 91–204.
- Cibulková-Sekotová, Věra: 1973 – Kyšperský velkostatek za Jana Václava Bredy v letech 1725–1740. *Orlické hory a Podorlicko* 5: 100–110.

- Dohnal, Martin: 2003 – *Historická kulturní krajina v novověku: vývoj vsi a plučiny v Borovanech u Bechyně*. Praha.
- Dohnal, Martin: 2006 – *Vesnická sídla a kulturní krajina na Táborsku v 15.–19. století*. Praha.
- Dohnal, Martin: 2009 – Regulace vesnického osídlení a krajiny ve středověké a novověké severní Evropě. *Český lid* 96: 279–308.
- Dostál, František: 1940 – *Křenovice u Kojetína. Grunty, domky a jejich držitelé*. Křenovice: nákladem obce.
- Frolec, Václav: 1974 – *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno: Blok.
- Göransson, Sölve: 1969 – Morphogenetic aspects of the Agrarian Landscape of Öland. *Oikos Supplementum* 12: 68–78.
- Hansen, Brigita R.: 1998 – Early Agrarian Landscapes in Finland. *Geografiska Annaler* B, 80: 187–201.
- Hofmann, Gustav: 1984 – *Metrologická příručka*. Plzeň – Sušice: Státní oblastní archiv v Plzni – Muzeum Šumavy v Sušici.
- Hrabová, Libuše: 1964 – Ekonomika feudální držby olomouckého biskupství ve druhé polovině 13. století. In: *Acta universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica* 20, Historica 6.
- Holl, Imre: 1985 – Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14: 243–249, 339–342.
- Klápště, Jan: 2005 – *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Klíř, Tomáš: 2008 – *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku*. Dissertationes Archaeologicae Brunenses / Pragensesque 5. Praha.
- Klíř, Tomáš: 2013 – A socio-economic interpretation of the regular village layouts in Bohemia and Moravia. In: *Ruralia IX. Hierarchies in rural settlements*. Turnhout: Brepols: 447–462.
- Klíř, Tomáš – Beránek, Michal: 2012 – A social-economic interpretation of the layouts of deserted villages. An example of a deserted village at the „V Žáku“ site in Klánovice Forest in Prague. In: *Studies in Post-Medieval Archaeology* 4. Praha: Archaia: 289–364.
- Matějek, František: 1976 – Osídlení Moravy a třicetiletá válka. *Sborník historický* 24: 53–101.
- Matějek, František: 1986 – Osídlení Moravy před třicetiletou válkou. *Sborník historický* 33: 31–87.
- Matějek, František: 1993 – Postavení poddaného lidu v olomouckém kraji v předbělohorském období. *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci* č. 270: 1–20.
- Matějek, František: 1994 – *Lánové rejstříky Olomouckého kraje z let 1675–1678*. Praha: Danal.
- Mencl, Václav: 1980 – *Lidová architektura v Československu*. Praha: Academia.
- Nekuda, Vladimír: 2005 – Das hoch- und mittelalterliche Dorf im Ostmitteleuropa im Licht der archäologischen Forschung. *Archaeologia historica* 30: 263–328.
- Nekvasil, Jindra: 1972 – *Středověká osada u Příkaz (okr. Olomouc). Přehled výzkumů*. Brno: Archeologický ústav ČSAV 1971: 101.
- Novotný, Jaroslav: 1959 – Poddanská půda na Moravě v 16. a 17. století. *Sborník archivních prací* 9: 162–237.
- Pešková, Zuzana: 2011 – Velkorysé návsi na Rakovnicku. *Rakovnický historický sborník* 8: 29–75.
- Pešková, Zuzana – Škabrada, Jiří: 2007 – Vyměřovací soustavy některých zaniklých středověkých vesnic. In: *Dějiny staveb. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2007*. Plzeň: Nakladatelství Petr Míkota: 271–275.
- Pešta, Jan: 2000 – Několik poznámek ke studiu půdorysné struktury venkovských sídel na území Čech. *Průzkumy památek* 7: 153–168.

- Procházka, Vladimír: 1963 – *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Roberts, Brian K.: 1987 – *The Making of the English Village*. Harlow: Longman Scientific & Technical.
- Sheppard, June A: 1974 – Metrological analysis of regular village plans in Yorkshire. *Agricultural history review* 22: 118–135.
- Scheybal, Josef. V. – Schebyalová, Jana: 1985 – *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách: příspěvek k etnografii severočeské vesnice a malého města v období národního obrození*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství; Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Smetánka, Zdeněk: 1988 – *Život středověké vesnice: zaniklá Svídna*. Praha: Academia.
- Smith, Clifford T.: 1967 – *An Historical Geography of Western Europe before 1800*. London: Longmans.
- Šimák, Josef Vítězslav: 1938a – *Pronikání Němců do Čech kolonisační ve 13. a 14. století*. Praha: Jan Laichter.
- Šimák, Josef Vítězslav: 1938b – *České dějiny. Dílu I. část 5., Středověká kolonisace v zemích českých*. Praha: Jan Laichter.
- Škabrada, Jiří – Pešková, Zuzana: 2006 – K možnostem identifikace středověkého vyměřování vesnic v českých zemích. *Dějiny věd a techniky* 39: 163–177.
- Štěpán, Luděk – Vařeka, Josef: 1991 – *Klíč od domova: Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové: Kruh; Praha: Československá obchodní banka.
- Tabášek, Oldřich: 1986 – O vytýčení plužin na hukvaldském panství. *Historická geografie* 25: 97–125.
- Tlapák, Josef: 1963 – Pozemková reforma na české vesnici v období po míru vestfálském. *Muzejní a vlastivědná práce 4/Časopis přátel starožitností* 71: 143–152.
-

Contact: PhDr. Martin Dohnal, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1; e-mail: mdohnal@centrum.cz.

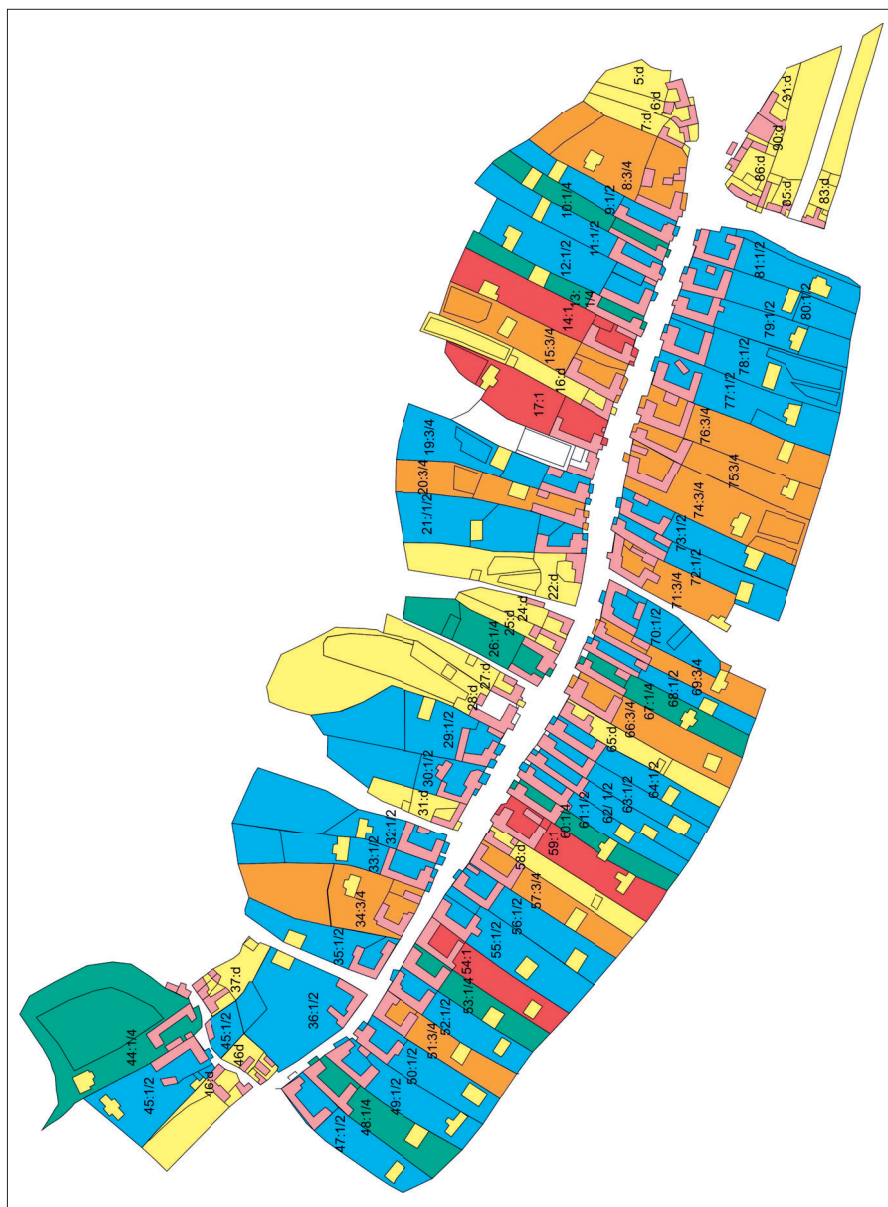
Prof. Ing. arch. Jiří Škabrada, CSc., Ústav historických věd Filozofické fakulty, Univerzita Pardubice, Studentská 95, 532 10 Pardubice 2; e-mail: skabrada.jiri@centrum.cz.

Obr. 1. Příkazy. Statek čp. 26 (vlevo bývalá výměnkářská chalupa). Foto J. Škabrada; 2013.

Obr. 2. Příkazy. Čp. 50 – pohled do návsi, vpravo v popředí žudr s klenutými vstupy (Josef Kšíř, Zaměřovací akce ČAVU, 1941).

Obr. 3. Příklady: identifikace údajů ze 70. let 17. století týkajících se statutu usedlosti a velikosti obhospodařované půdy s dnešními popisnými čísly. Uvedeno vždy popisné číslo a status usedlosti: (domkáři: d – značeno oranžově, čtvrtlány: $\frac{1}{4}$ – značeno zeleně; půllány: $\frac{1}{2}$ – značeno modře, tříčtvrtlány: $\frac{3}{4}$ – značeno hnědě; lánové usedlosti: 1 – značeno červeně).

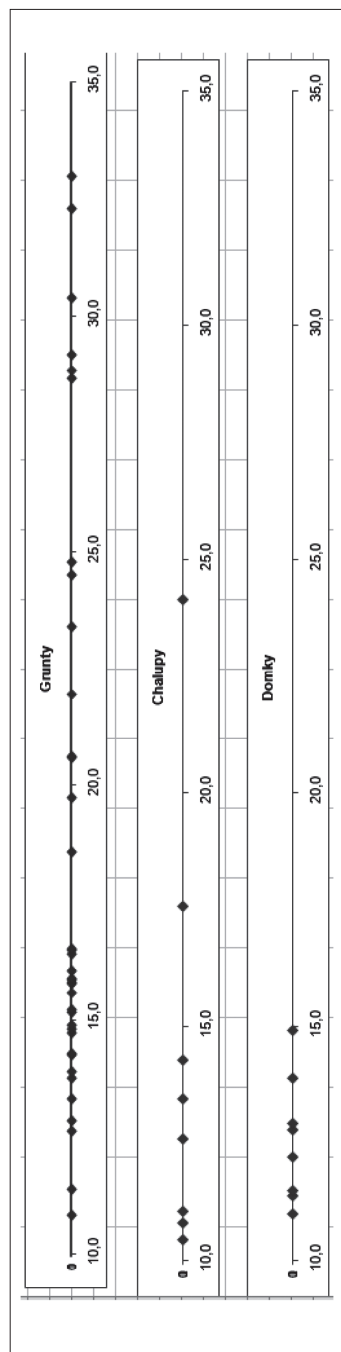
Obr. 4. Uhřetice – status jednotlivých usedlostí ve vsi dle pozemkových knih 17. a 18. století. Uvedeno vždy popisné číslo a status usedlosti (rolnické grunty: G – značeno červenou barvou, chalupy: ch – značeno zelenou barvou; domky: d – značeno modrou barvou).

Obr. 5. Příkazy – mapa stabilního katastru – světle šedě pastviny; středně šedě louky; tmavě šedě les.

Obr. 6. Uhřetice – mapa stabilního katastru – světle šedé pastviny; středně šedé louky; tmavě šedé les. Plochy východně od jádra vsi využitý částečně jako ovocné sady (obklopené pastvinou – zvýrazněno světle šedě).

Graf 2: Uhřetice – zastoupení konkrétních šířek stavebních parcel u jednotlivých kategorií usedlostí (dle pozemkové knihy z let 1785–1835 – odpovídající starší kategorizaci pozemkové knihy z let 1685–1780):